

УДК 347.92

ОКРЕМІ АСПЕКТИ НАДАННЯ ПРАВНИЧОЇ ДОПОМОГИ В ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ У СВІТЛІ КОНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН ЩОДО ПРАВОСУДДЯ

Світлична Г.О., к. ю. н.,
доцент кафедри цивільного процесу
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню пріоритетних напрямів реформування національної системи надання правничої допомоги у цивільному судочинстві в контексті конституційних змін щодо правосуддя. Зокрема, виходячи із запровадженої на конституційному рівні так званої «монополії адвокатури» на представництво, аналізується суб'єктний склад осіб, на яких покладається функція надання правничої допомоги у суді; обґрунтовується необхідність розширення сфери надання безоплатної вторинної правової допомоги; акцентується увага на інших проблемних питаннях надання правничої допомоги у цивільному судочинстві.

Ключові слова: правнича допомога, представництво, безоплатна правова допомога, адвокат, цивільне судочинство.

Статья посвящена исследованию приоритетных направлений реформирования национальной правовой системы предоставления юридической помощи в гражданском судопроизводстве. В контексте введения на конституционном уровне «монополии адвокатуры» на представительство в суде анализируется субъектный состав лиц, на которых возлагается функция предоставления юридической помощи; обосновывается необходимость расширения сферы предоставления бесплатной юридической помощи; акцентируется внимание на иных проблемных вопросах предоставления юридической помощи в гражданском судопроизводстве.

Ключевые слова: юридическая помощь, представительство, адвокат, бесплатная юридическая помощь, гражданское судопроизводство.

Svitlichna G.O. SOME ASPECTS OF RENDERING LEGAL ASSISTANCE IN CIVIL PROCEEDINGS IN ACCORDANCE WITH CONSTITUTIONAL AMENDMENTS AS TO JUSTICE

The article investigates the reforming of national system of rendering legal assistance in representation in court form. Particularly, it analyzes the exact individuals empowered to render legal assistance in court, the possibility to render it by other persons empowered by law when “monopoly of the bar” in the sphere of representation in court is introduced. The broadening of the sphere of free legal assistance in court is also emphasized. The attention is also paid to other problems of rendering legal assistance in civil proceedings.

Key words: legal assistance, representation, advocate, free legal assistance, civil proceedings.

Постановка проблеми. Реформування судової системи в Україні спрямоване на утвердження верховенства права та подальше вдосконалення правових механізмів у сфері захисту прав людини. У контексті цього визначальним напрямом функціонування національної правової системи стає забезпечення доступності правосуддя та створення ефективного механізму захисту прав, свобод та інтересів особи. Результативність реформаторських заходів, спрямованих на забезпечення права на доступ до правосуддя, передусім залежить від вдосконалення відповідних правових інститутів, ефективності їх дії та формування єдності правозастосовної діяльності судів під час розгляду та вирішення цивільних справ. За змістом численних рішень Європейського суду з прав людини право на доступ до правосуддя тлумачиться як складник права на справедливий судовий розгляд, який, своєю чергою, має забезпечуватися створенням сучасної національної системи надання правничої допомоги, яка б відповідала встановленим на міжнародному рівні уніфікованим вимогам, та запровадженням ефективного та дієвого механізму її функціонування.

Ступінь розробленості проблеми. Теоретичну основу дослідження системи надання правової допомоги та процесуального пред-

ставництва як одного з її видів складають наукові праці вітчизняних та зарубіжних вчених: М. Штефана, О. Банчука, М. Демкової, С. Халатова, С. Чванкіна, Ю. Шрамко, Е. Тарло, В. Личко, В. Заборовського, В. Кашковського, В. Панченко та інших. Дослідниками у свій час приділялася увага з'ясуванню поняття, змісту, видів та порядку надання правової допомоги у суді; правовій природі представництва, його меті та видам; процесуальному статусу представника, порядку посвідчення його повноважень тощо. Певні із зазначених аспектів надання правничої допомоги у суді понині не втратили теоретичного та практичного значення. Актуальність подальшого дослідження окремих аспектів механізму надання правничої допомоги та представництва у суді як одного з її видів, забезпечення його належного функціонування та вдосконалення зумовлюється реформуванням судової системи у державі та запровадженням конституційних змін щодо правосуддя у національне галузеве законодавство.

Виклад основного матеріалу. У контексті рекомендацій Ради Європи щодо доступності правосуддя у цивільних справах та прийнятого з метою їх реалізації Указу Президента України «Про Стратегію реформування судової структури, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки» від

20 травня 2015 р. № 276/2015 пріоритетними напрямками реформування судочинства є посилення гарантій здійснення адвокатської діяльності та забезпечення доступності правової допомоги через спрощення доступу громадян до правової допомоги через удосконалення стандартів якості її надання та їх обов'язкового дотримання; розширення можливості надання безоплатної правової допомоги на більш високому рівні, зокрема шляхом визначення видів правової допомоги, які можуть здійснюватися лише адвокатами [1]. Таки заходи спрямовані на підвищення якості надання правової допомоги та якості здійснення правосуддя у цілому.

На виконання зазначених завдань Законом України від 02.06.2016 «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» № 1401 закріплено, що для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура, що виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді. Європейська комісія «За демократію через право» (Венеціанська комісія) надала позитивний висновок щодо змін до Конституції в частині правосуддя, підтримала всі ключові пропозиції Конституційної комісії та підтвердила їх відповідність європейським стандартам, зазначивши, що такі конституційні зміни є необхідним підґрунтям досягнення незалежного правосуддя.

Наступним кроком на шляху проведення судової реформи стало відтворення зазначених конституційних положень у Цивільному процесуальному кодексі України в редакції Закону України від 03.10.2017 р. № 2127 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів», який набрав чинності 15 грудня 2017 р., де пріоритет у реалізації представницької функції в суді надано адвокатам.

З наведеного вбачається, що визначальним у розкритті змісту правничої допомоги у сфері реалізації судової влади, зокрема у цивільному судочинстві, є створений у державі механізм реалізації та захисту прав людини, де особлива роль відведена конституційному праву особи на професійну правничу допомогу, закріпленому у ст. 59 Конституції України. У зв'язку із запровадженням на конституційному рівні терміна «професійна правнича допомога» замість терміна «правова допомога» слід зазначити, що з цього приводу у науковій літературі висловлені різні думки. Втім, виходячи із пояснювальної записки до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» №3524 від 02.06.2016 р., можна зробити висновок, що, на думку законодавця, заміна терміна «правова допомога» на «правничу допомога» зумовлена виключно стандартами української мови, тому термін «правова допомога» та «правнича допомога» слід вважати синонімами [2], що набуває поступового відтворення у відповідних законах та інших нормативно-правових актах.

Легітимне визначення правової допомоги міститься у ст. 1 Закону України «Про безо-

платну правову допомогу», за змістом якої правова допомога – це надання правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення. Під правовими послугами розуміється здійснення представництва інтересів особи в судах. З позиції Конституційного Суду України під правом на правову допомогу слід розуміти гарантовану державою можливість кожної особи отримати таку допомогу в обсязі та формах, визначених нею, яка є багатоаспектною, різною за змістом, обсягом та формами і може включати, зокрема, здійснення представництва в судах [3, с. 32].

У науковій літературі існують різні підходи до визначення поняття, ознак та змісту правової допомоги, які зводяться до її розгляду як універсальної міжгалузевої категорії, або до розкриття сфери її дії в окремих галузях права [4, с. 10, 16–17; 5, с. 4, 8, 15–16; 6, с. 7–8, 13; 7, с. 7–8]. Різні напрями наукових підходів до формування поняття та змісту правничої (правової) допомоги дають можливість до специфічних ознак, що розкривають її природу та зміст, передусім віднести: гарантованість, доступність та забезпеченість права на правову допомогу державою; правовий характер діяльності з надання юридичних послуг як одного з видів соціальних послуг; цілеспрямованість діяльності з надання правничої допомоги на захист та забезпечення реалізації прав, свобод та інтересів суб'єктів права; обмеженість складу суб'єктів надання правничої допомоги кваліфікаційно-професійними ознаками та сферою їх функціонально-компетенційної діяльності; визначеність складу суб'єктів отримання правової допомоги, що зумовлено сферою, видами, засобами, платністю чи безоплатністю її надання; спрямованість на забезпечення рівних правових можливостей суб'єктів права та запобігання зловживанням під час реалізації та захисту їх прав, свобод та інтересів тощо.

У правовій характеристиці надання правової допомоги у вигляді представництва в суді суттєве практичне значення має визначення складу суб'єктів, на яких така функція покладена. За змістом ч. 2 ст. 15, ч. 2 ст. 60 ЦПК представництво у суді як вид правничої допомоги здійснюється виключно адвокатом (професійна правнича допомога), крім встановлених законом випадків. Здійснення представницьких функцій у суді іншими особами, які не мають статусу адвоката, можливо під час розгляду: а) спорів, що виникають з трудових відносин; б) малозначних спорів (малозначних справ); в) справ за участю законних представників. Інші фізичні особи можуть здійснювати у суді представництво на довірчій основі за наявності таких взаємопов'язаних умов: а) наявності повної цивільної процесуальної дієздатності; б) досягнення повноліття – вісімнадцяти років; в) наявності підтверджених у передбаченому законом порядку повноважень на здійснення представницьких функцій (ст. ст. 60, 61 ЦПК).

В аспекті реалізації зазначених конституційних приписів на сучасному етапі розвитку

процесуального представництва актуально-го значення, таким чином, набуває розвиток представництва на професійній основі, яке здійснюється адвокатами, та вдосконалення порядку реалізації у випадках, передбачених законом, представницьких функцій іншими особами. Запроваджені законодавчі новації свідчать про те, що в основу визначення суб'єктного складу осіб, які мають здійснювати у суді представництво як вид правової допомоги поряд із «кваліфікованістю» покладено також критерій «професійності», що ще більше звужує коло суб'єктів надання правової допомоги у суді. Кардинальні зміни у визначенні складу суб'єктів надання правової допомоги у суді, зокрема позбавлення інших фахівців у галузі права надавати у суді правничу допомогу, окрім випадків, встановлених законом, викликало доволі гостру дискусію як під час обговорення, так і після їх прийняття. При цьому думки як теоретиків, так і практиків розділилися. Навіть в адвокатському середовищі є як прихильники, так і противники таких змін. З огляду на сучасний стан української адвокатури та реалії, передусім економічні, які існують нині в державі та суспільстві, зауваження опонентів цих новацій зводилися до того, що введення «адвокатської монополії» повною мірою не гарантує якості та ефективності надання правових послуг; переведення у статус адвокатів юристів підприємств, установ та організацій є недоцільним; абсолютно очевидно є недоступність послуг адвоката для доволі широких верств населення. Висловлені під час дискусії критичні зауваження небезпідставні, тому їх не можна залишити поза увагою та відповідного реагування на шляху створення оптимально ефективного національної системи надання професійної правничої допомоги у суді. Цим зумовлюється необхідність оптимізації правових заходів щодо запровадження «монополії адвокатів» на здійснення представництва у суді як виду правничої допомоги.

Особлива увага в цьому контексті має бути приділена вдосконаленню механізму надання правничої допомоги у суді на безоплатній основі. Надання безоплатної правової допомоги здійснюється на підставі та в порядку, що визначені Законом України «Про безоплатну правову допомогу» (далі – Закон). На виконання покладеної на адвокатів функції щодо представництва у суді як виду правової допомоги Рішенням Ради адвокатів України № 219 від 23 вересня 2017 року затверджено Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному та інших судових процесах. Законом встановлено вичерпний перелік суб'єктів права на безоплатну правову допомогу та осіб, за зверненням яких така допомога може бути надана (ст. ст. 14, 15, 18, 19 Закону). Утім слід звернути увагу на те, що може скластися ситуація, коли заінтересована особа з об'єктивних причин не проявляє свою волю та бажання отримати правову допомогу (неповнолітні, недеесподатні, безвісно відсутні особи), а суб'єкти, які наділені правом звернення з відповідною заявою, з тих чи інших підстав його не реалізують. У такому разі, на наш погляд, правова

допомога має надаватися за вимогою суду, який розглядає справу. З цією метою суд має бути включений до складу суб'єктів, за ініціативою яких може надаватися безоплатна правова допомога адвокатом за призначенням. У зв'язку із цим постає закономірне питання щодо необхідності запровадження у національному законодавстві обов'язкового надання безоплатної правової допомоги у випадках, передбачених законом, зокрема за вимогою суду, який розглядає справу, та диференціації з цих підстав безоплатної правової допомоги на обов'язкову та факультативну.

З огляду на важливість функції, яка покладена на представника у забезпеченні вирішення завдань судочинства та досягнення мети правосуддя, теоретичного та практичного значення набуває також визначення процесуального становища представника та його місця у складі учасників цивільного процесу. Відповідно до нової редакції ЦПК збережено поділ суб'єктів судового процесу на учасників справи (ст.42 ЦПК) та інших учасників процесу (ст.65 ЦПК), склад яких є вичерпним. При цьому, по-перше, змінено їх назву; по-друге, змінено їх склад; по-третє, виділено представників у відокремлену групу. Однак зайнята законодавцем позиція не може бути визнана безперечною як з теоретичної, так і з практичної точки зору. З теоретичних засад правової природи процесуального представництва випливає, що представник має із суб'єктами, які віднесені законом до учасників справи, як спільні правові ознаки, так і певні відмінності. Визначення процесуального становища представників залежить саме від того, чому надавати перевагу. Об'єднуючою представника з учасниками справи правовою ознакою є його юридична заінтересованість у розгляді та вирішенні справи, яка зумовлена метою участі та характером процесуальних повноважень, реалізація яких впливає на виникнення, зміну та припинення цивільних процесуальних відносин, тобто забезпечує поетапний (стадійний) розвиток та завершення провадження у справі. Представник є самостійним учасником процесу, він не заміщує особу, яку представляє, а діє від імені такої особи поряд із нею. Процесуальні рішення в межах наданих повноважень представник приймає самостійно, виходячи з інтересів особи (особливе значення це набуває у разі законного представництва). Відповідальність за належну реалізацію повноважень та належне виконання обов'язків, як і за зловживання процесуальними правами, представник також несе особисто. Водночас юридична заінтересованість представників носить виключно процесуально-правовий характер, їх повноваження у суді зумовлені обсягом процесуальних прав та обов'язків особи, яку вони представляють, на них не поширюються матеріально-правові наслідки ухваленого судом рішення. Зазначені відмінності у правовій характеристиці суб'єктів і дають можливість відокремити представників від учасників справи. Якщо в контексті логіки законодавця дотримуватися певної послідовності, то уявляється необхідним за

вищезазначеними ознаками виключити з переліку учасників справи також суб'єктів, яким за законом надане право звертатися до суду в інтересах інших осіб (ст. 56 ЦПК), та об'єднати їх поряд із представниками як учасників процесу, які діють на захист та в інтересах інших осіб, з такою їх диференціацією на відповідні підгрупи.

Не можна залишити поза увагою те, що на практиці законодавча корекція процесуального становища представника може негативно вплинути на ефективність виконуваних ним функцій. Так, відповідно до ст. 190 ЦПК ухвала про відкриття провадження, копія позовної заяви з копіями доданих до неї документів надсилається тільки учасникам справи. Згідно із ст. 128 ЦПК про дату, час і місце судового засідання чи вчинення відповідної процесуальної дії суд також повідомляє учасників справи. Отже, на суд не покладено обов'язку надсилати представнику для ознайомлення процесуальні документи та повідомляти його про дату, час і місце судового засідання чи вчинення відповідних процесуальних дій. Це може призвести до позбавлення як учасника справи, так і його представника можливості належним чином ознайомитись з матеріалами справи, сформуванню правову позицію у справі та підготуватися до захисту у суді; зумовити їх неявку у судові засідання або унеможливити їх участь у проведенні відповідних процесуальних дій, зокрема, у тому разі якщо учасник справи переважно проживає за межами України чи не за місцем реєстрації, перебуває на лікуванні за межами постійного проживання або у довготривалому відрядженні тощо. Очевидно, що зазначені аспекти правового регулювання представництва у суді потребують вдосконалення.

Теоретичне та практичне значення між іншим мають певні законодавчі новації щодо порядку посвідчення повноважень представника у суді, оскільки їх неналежне підтвердження позбавляє його процесуальні дії юридичної сили. Слід зазначити, що посвідчення повноважень представника носить диференційований характер і залежить від виду представництва – законного чи добровільного (ст. 62 ЦПК). Найбільш дискусійними є зміни у законодавстві, що стосуються посвідчення повноважень адвоката як представника у суді, які відповідно до ч. 4 ст. 62 ЦПК мають підтверджуватися довіреністю або ордером. З переліку необхідних для посвідчення повноважень адвоката у суді документів виключено договір про надання правової допомоги. За змістом ч. 2 ст. 64 ЦПК обмеження повноважень адвоката як представника обов'язково мають бути застережені в довіреності або ордері. Свого часу у Положенні про ордер на надання правової допомоги, затвердженого рішенням Ради адвокатів України від 17 грудня 2012 р. №36, було зазначено, що ордер є належним та достатнім підтвердженням правомочності адвоката на вчинення дій в інтересах клієнта, що і знайшло часткове відтворення у новій редакції ЦПК. Положенням про ордер на надання правової допомоги передбачено, що про об-

меження повноважень адвоката, які встановлені угодою про надання правової допомоги, останній або керівник адвокатського об'єднання (бюро) зобов'язані вказати на звороті ордера. При цьому в ордері на надання правової допомоги, який видається адвокатом або адвокатським бюро чи адвокатським об'єднанням, не заборонено здійснювати виправлення і дописки, у разі якщо обсяг повноважень адвоката змінюється в межах такого договору. В контексті цього варто наголосити, що в ордері, з огляду на його правовий режим та цільове призначення як документа, не може бути відтворено підписом клієнта його волевиявлення щодо розпорядчих дій, спрямованих на обмеження повноважень представника. З урахуванням цього не виключається настання негативних наслідків, пов'язаних із зловживанням процесуальними правами під час реалізації представниками своїх повноважень, що може призвести до порушень прав та інтересів учасників справи. Отже, зміни, що відбулися у правовому регулюванні підтвердження повноважень адвоката з надання правової допомоги в суді, не можна вважати досконалими та безперечними.

Певні новації пов'язані із запровадженням електронного судочинства (ст. 14 ЦПК) та передбаченою у зв'язку з цим можливістю у разі подання представником заяви по суті справи в електронній формі додати до неї довіреність або ордер в електронній формі, які підписані електронним цифровим підписом відповідно до Положення про Єдину судову інформаційно-телекомунікаційну систему. Довіреність від імені юридичної особи також може бути видана за електронним цифровим підписом посадової особи, уповноваженої на це законом або установчими документами.

Звертає на себе увагу також те, що у чинному ЦПК не враховані особливості посвідчення повноважень адвоката, який надає правову допомогу на безоплатній основі, не передбачено посвідчення повноважень адвоката дорученням органу, уповноваженого законом на надання безоплатної правничої допомоги (ч. 2 та ч. 4 ст. 62 ЦПК), що свідчить про певну неузгодженість з положеннями п. 8 ч. 1 ст. 17, ч. 3 ст. 21, ч. 3 ст. 22 ЗУ «Про безоплатну правову допомогу» та п. 4 ч. 1 ст. 26 ЗУ «Про адвокатуру та адвокатську діяльність».

Висновки. Підсумовуючи, слід зазначити, що в контексті запровадження на конституційному рівні так званої «монополії» адвокатів на представництво у суді представником у цивільному судочинстві за загальним правилом може бути адвокат, а у виняткових передбачених законом випадках – інші фізичні особи. При цьому звертає на себе увагу відсутність системного підходу до запровадження монополії адвокатів на представництво у суді як одного з видів правничої допомоги та визначення встановлених законом винятків із зазначеного загального правила. Правове регулювання підстав, суб'єкту складу, видів та порядку надання правничої допомоги у цивільному судочинстві з акцентом на розширення меж та

встановлення в передбачених законом випадках обов'язковості надання безоплатної правничої допомоги, потребує подальшого вдосконалення з метою створення національної правової системи надання професійної правничої допомоги, яка б відтворювала основні засади сучасних правових систем, що має стати однією з гарантій забезпечення доступності та ефективності судового захисту у цивільному судочинстві. Системного підходу потребує подальше вдосконалення регулювання правового становища представника та порядку підтвердження його повноважень з метою уникнення штучності та деструктивності запроваджених змін, зумовлених певною мірою корпоративними чи іншими інтересами, які не відповідають реальним потребам учасників процесу.

Створення сучасної національної системи надання правничої допомоги, яка б відповідала встановленим на міжнародному рівні уніфікованим вимогам, та запровадження ефективного та дієвого механізму її функціонування у цілому буде сприяти процесу гармонізації цивільного процесуального законодавства та практики його застосування, створить необхідне підґрунтя для успішної інтеграції національної правової системи у європейське і світове правове співтовариство.

ЛІТЕРАТУРА:

1. «Про Стратегію реформування судоустрою, судочинства та суміжних правових інститутів на 2015–2020 роки»: Указ Президента України від 20 травня 2015 р. № 276. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/276/2015> (дата звернення: 6.07.2018).
2. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» №3524 від 25.11.2015 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57209 (дата звернення: 5.07.2018).
3. Рішення Конституційного Суду України від 30 вересня 2009 р. № 23-рп/2009 у справі щодо офіційного тлумачення положень ст. 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу). Вісник Конституційного Суду України. 2009 р., № 6, стор. 32.
4. Банчук О.А. Правова допомога: Зарубіжний досвід та пропозиції для України/ О.А. Банчук, М.С. Демкова. К.: Факт, 2004. 336 с.
5. Личко В.С. Поняття та види правової допомоги в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец.12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». О., 2013. 24 с.
6. Шрамко Ю.Т. Конституційне право на правову допомогу в Україні: актуальні питання законодавчого врегулювання: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец.12.00.02 «Конституційне право; муніципальне право». Київ, 2016. 18 с.
7. Кашковский В.С. Юридическая помощь как правовая категория и социально-правовое явление: вопросы теории и практики: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец.1 2.00.01 «Теория и история права и государства, история правовых учений». Тамбов. 2009. 24 с. URL: <http://www/law.edu.ru/article/article.asp?articleID=1352754> (дата звернення: 6.07.2018).